

De første jødiske bosættelser i kongeriget

Arthur Arnheim

Fortid og Nutid, december 2006, s. 269-284

Artiklen kaster på baggrund af et tidligere ubenyttet brevmateriale fra henholdsvis det danske og norske rigsarkiv nyt lys over jødernes dagligliv i Hamborg og Altona i sidste halvdel af 1600-tallet. Desuden fortæller brevene, hvordan det gik til, at jøder bosatte sig i København og andre byer i kongeriget og dermed blev grundstammen for det jødiske samfund i Danmark.

Arthur Arnheim, f. 1929, historiker, kandidat fra Københavns Universitet 1960 og nu bosiddende i Jerusalem. Han har skrevet artikler om almen jødisk historie, dansk-jødisk historie, antisemitisme m.m., som har været optaget i danske og internationale historiske og politologiske tidsskrifter og magasiner.

Christian 4. var den første danske konge, som optog kontakt med jøder. I 1619 indledte han et samarbejde med den portugisiske jøde Albert Dionis (Samuel Jachja). De sefardiske (spanske og portugisiske) jøder havde levet på den iberiske halvø i mere end 500 år, da de i 1498 blev stillet overfor kravet om enten at konvertere til katolicismen eller forlade landet. De fleste valgte dåben, men blev kun skinkristne, idet de i al hemmelighed vedblev med at dyrke den jødiske religion. I løbet af det 16. århundrede intensiveredes den katolske inkvisitions virksomhed. De skinkristne blev bogstaveligt forfulgt med bål og brand – blev de afsløret, blev de brændt som kættere.

I slutningen af århundredet havde grupper af dem slået sig ned i Antwerpen og Amsterdam, hvor de blev godt modtaget. De kom ikke som fattige flygtninge. De var velhavende finans- og handelsmænd, hvis virksomhed spændte over flere kontinenter – fra Goa i Indien til Recife i Sydamerika, fra Guldkysten i Afrika til Konstantinopel. På de nye tilflugtssteder fik de mulighed for at vedkende sig og dyrke jødedommen.

En lille strøm af sefarderne silede videre til Hamburg, handelscenteret mellem Nordsøen og Østersøen. Trods modstand fra borgerskab og gejstlighed lukkede Hamburgs regering, Senatet, øjnene halvt i og tillod dem at bosætte sig

Glückl Hameln (1645-1724), rekonstruktion ved ukendt kunstner fra omkring år 1900. Tøjet er originalt efter Glückl Hamelns samtid.

og drive virksomhed i byen. Senatets forventning om, at deres tilstedeværelse ville virke fremmende på erhverv og handel, blev indfriet.

Christian 4. ønskede at skabe en konkurrent, der kunne overskygge Hamburg som handelscentrum. Hans plan var at bygge en fæstning og handelsby ved Elbens udløb. Planen blev indledt, og i den forbindelse inviterede kongen sefardiske jøder til at bosætte sig i den nye by, Glückstadt. Han tilbød dem privilegier og herunder retten til frit at udøve deres religion.¹

I 1640 overtog kongen nogle grevskaber i Holsten, hvor bl.a. den lille flække Altona var beliggende tæt på Hamburg. Her havde der i årtier boet tyske, såkaldte askenasiske jøder. I modsætning til sefarderne var de relativt fattige og levede af at rejse rundt og drive småhandel. Ikke desto mindre tog Christian 4. dem under sin beskyttelse som "Schützjuden" og gav dem i 1641 nogle privilegier, der var unikke for de tyske jøder på denne tid. De fik en høj grad af religionsfrihed og kunne opretholde en slags autonomi. Kongen dyrkede den fiktion, at hans suverænitæt omfattede Hamburg. Derfor tillod han, at askenasiske jøder bosat i Hamburg kunne slutte sig til Altonamenigheden og derved komme ind under privilegiet og nyde dets friheder og kongens beskyttelse.²

Når man har mulighed for at skaffe sig et godt indblik i Hamburg-Altona jødernes tilværelse skyldes det nogle berømte memoirer eller en slags selvbiografi skrevet af en kvinde ved navn Glückl. Hun var født i Altona i 1645 som datter af en dansk "beskyttelsesjøde" og levede en stor del af sit liv i byen også efter, at hun blev gift med Chaim Goldschmidt fra byen Hameln og blev kendt som Glückl Hameln.³

Billedet af Hamburg-Altona jødernes dagligliv, deres samfunds- og levefor-

hold, som de forekommer i Glückls memoirer, er blevet uddybet og har fået videre perspektiv gennem opdagelse af to samlinger breve på jiddisch fra 1666 og 1678, fundet henholdsvis i Riksarkivet i Oslo og i Rigsarkivet i København. Korrespondancen er en brevveksling mellem jøder i Hamburg-Altona og i København. Brevene fortæller blandt andet, hvorledes det gik til, da jøder bosatte sig i København og nogle andre byer i kongeriget og dermed blev grundstammen for det jødiske samfund i Danmark.⁴

En gæst fra Norge

Engang i efteråret 1665 kom det til et mærkeligt sammentræf i det jødiske kvarter i Hamburg. En nordmand, der hed dr. Johan Urse fra Langesund, havde begivet sig derind og var løbet på en jøde, Abraham Levi. Urse bad om at blive ført hen til en af de ledende jøder i byen for, som han fortalte, han havde et vigtigt forretningsmæssigt anliggende, som han ønskede at forelægge. Urse var en person, som rejste en del i udlandet og som tilsyneladende samlede informationer på sine rejser. I 1663 havde han været i Amsterdam og her bragt i erfaring, at der var en eksport fra Norge til både Amsterdam og Hamburg med gulderts. Det følgende år var han igen i Amsterdam og fik da at vide, at en jøde ved navn Samuel Isak havde modtaget en tønne sølvverts fra Christiania (vore dages Oslo).

Abraham Levi førte Urse til Nathan ben Aharon Neumarks hus. Neumark var en ledende skikkelse blandt de hamburgske medlemmer af Altonamenigheden. (Nogle år senere, da Frederik 3. døde og efterfulgtes af Christian 5. som konge af Danmark-Norge og hertug af Slesvig og Holstein, rejste Neumark sammen med en anden befuldmægtiget

fra Altona-menigheden til København for at ansøge om fornyelse af Altona-jødernes privilegium). Men nu sammenkaldte Neumark til et møde, hvor også Jacob Sussmann var til stede, for at man kunne modtage Urse's forslag. Johan Urse forklarede, at han på sin grund ved Langesund havde fundet erts med guld og sølv. Når han havde opsøgt jøderne var det, fordi han vidste, at de forstod, hvorledes man udvandt de ædle metaller fra ertsen. Han foreslog jøderne et kompagniskab og at de fulgte med ham tilbage til Norge for, at man i fællesskab kunne bryde malmen og få den afskibet til Hamburg. Jøderne afslog Urse's tilbud. De har været klare over, at hvad der befandt sig i Norges undergrund måtte tilhøre kongen. At sætte sig i besiddelse af det ville være tyveri.

Det var en meget utilfreds dr. Urse, som nu forlod Hamburg, men han havde ikke opgivet håbet om et samarbejde med jøderne. Det følgende år dukkede han igen op i Hamburg hos Neumark. Han fortalte, at han nu selv havde gravet malmen ud. Han havde pakket den i tre tønder, som han havde afskibet til København. De befandt sig på et skib, der var ankret op ved Christianshavn. Han foreslog, at jøderne tog med ham, for at de kunne inspicere godset.

Jøderne opfattede det sådan, at en ny situation var indtrådt. Den var en vældig udfordring til deres evne til at organisere et handelsmæssigt foretagende. Det må betragtes som givet, at man begyndte med at oprette et konsortium. Dette omfattede foruden Sussmann og Neumark, Jeremias Fürst. Han tilhørte en af de mest velhavende tysk-jødiske slægter i Hamburg, der havde tjent penge ved handel med diamanter. At Jeremias Fürst også var interesseret i handel med ædelmetaller afsløredes først nogle år senere, da man kunne finde ham aktiv i handel med og udmøntning af sølv. Neu-

marks svigersøn, Nathan Elias var endvidere taget med ind i konsortiet. Det næste led i planlægningen var at gøre foretagendet legalt. Der blev arbejdet på at udfærdige en ansøgning til kongen om koncession – og måske endda monopol – på brydningen af malmen ved Langesund og dens udnyttelse til fremstilling af de ædle metaller. Man fik også en aftale med to ikke-jødiske medhjælpere, der skulle arbejde med malmens omladning for transport til Hamburg. Så blev det endelig besluttet, at Sussmann skulle følges med Urse til Christianshavn via en skibsrute fra Rostock (eller Lübeck). Nathan Elias og Jeremias Fürst skulle følge efter med postvognen over Jylland. Deres foreløbige destination var Roskilde, hvor de skulle afvente Sussmanns inspektion af den last, Urse sagde, at han havde liggende i Christianshavn. Alt blev planlagt i dybeste hemmelighed for at ingen konkurrenter skulle opdage, hvad der var under opsejling.⁵

Fremgang for askenasere

Før vi ser på, hvad der herefter skete, må den planlagte forretning anskues i et videre perspektiv. Da 30-årskrigen sluttede i 1648, var de askenasiske jøder i Tyskland relativt få. De levede af småhandel og karakteriseredes som en underklasse set i sammenligning med sefarderne, der med deres internationale handel og store finansieringsoperationer kommunikerede med fyrster, adel og storborgere i Central- og Vesteuropa. Men askenaserne var lærenemme og dristige. I løbet af få årtier efter den store europæiske krig lykkedes det for askenaserne næsten at komme på højde med sefarderne på området handel og pengeomsætning, og hvad der forekommer mest bemærkelsesværdigt, mange gange i venskabeligt samarbejde med

dem. Det projekt, hvis forhistorie er blevet beskrevet ovenfor, udmærker sig ved at være et eksempel på et handelsforetagende, hvor askenaserne var forud for sefarderne. Der skulle gå 10 år før sefarden Emanuel Teixeira begyndte at interessere sig for den norske bjergværksdrift. Et stykke ind i 1670erne begyndte han en samhandel med den danske rentemester Heinrich Müller, der ejede kobbergruber ved Trondheim, med eksport af kobber. Engang i 1680 overtog Teixeira Müllers interesser i bjergværksdriften.

Tilbage til Sussmann og Urse, som ankom til København en af de første dage af august 1666. Mod forventning tøvede Urse med at lade Sussmann inspicere, hvad der var i tønderne på skibet ved Christianshavn. Sussmann var dog tålmodig. Sagen var den, at han havde andre forretninger at ordne i København. Allerede før Urse aflagde sit sidste besøg i Hamburg, havde Sussmann skaffet sig et pas for rejse til København i handelsøjemed. Efterhånden pressede han dog Urse stærkere for at komme til at se godset. Af en eller anden grund gik der imidlertid panik i Urse. Han anmeldte jøderne til myndighederne. Det kan have været, fordi jøderne ikke havde indviet ham i deres planer om at ansøge om kongelig koncession. Han kan derfor have troet, at han ved at angive dem kunne slippe for anklage over at have medvirket til noget kriminelt. Det hjalp ham imidlertid ikke. Både jøderne og Urse blev straks arresteret og anbragt isoleret fra hinanden i fængslet. Der blev foretaget razzia på deres logi og deres ejendele blev beslaglagt. Mest opsigtsvækkende i denne forbindelse var, at der blandt Jeremias Fürsts ejendele blev fundet diamanter til en værdi af 30.000 rigsdaler – en meget stor formue efter datidens forhold. Det er sandsynligt, at Fürst – ligesom Sussmann - ville

benytte besøget i København til at gøre egne forretninger.

Jøderne havde været uheldige. Da de ankom til København, var kongen bortrejst. De havde indbyrdes diskuteret, hvad de så skulle gøre. Nathan Elias holdt på, at de, uanset at kongen ikke var til stede, straks skulle gå op på slottet og aflevere ansøgningen. De øvrige mente, at man skulle afvente kongens tilbagekomst til hovedstaden, og sådan blev det.

Forhøret

Urse og de tre jøder kom hver for sig i forhør. Forhørslederen var Peder Schumacher, der få år senere, adlet under navnet Griffenfeld, skulle indtage posten som kansler, den højeste administrative stilling i kongeriget. På dette tidspunkt var han Frederik 3.s kammersekretær, men det var allerede en vigtig post. Hans opgave var bl.a. at screene alle de henvendelser, som blev frembragt den enevældige konge, og lade de vigtige gå videre til afgørelse hos kongen.

Der blev optaget meget fyldige forhørsprotokoller, som afslørede det meste af forhistorien. Nathan Elias havde i arresten skrevet et brev til Jacob Sussmann, som han søgte smuglet ind i dennes celle. Det blev opdaget, og brevet blev konfiskeret inden det nåede adressaten. I brevet gjorde Nathan Elias bitert opmærksom på, at alt dette ikke ville være sket, hvis de andre havde fulgt hans råd og straks havde henvendt sig på slottet. Han opfordrede Sussmann til at holde sig strengt til sandheden og konstaterede, at nu var alt i Guds og Kongens hånd. Med nogen fortrøstning tilføjede han, at han var overbevist om, at kongen var retfærdig, og at der derfor var håb om en lykkelig udgang på den ubehagelige situation, de var havnet i.

Affærens afslutning

Mens Urse i løbet af forhøret indviklede sig i adskillige modstridende forklaringer udviste jødernes udsagn samstemmende beskrivelser af hændelsesforløbet. Det, der stod tilbage, var først og fremmest at give en forklaring på, hvorfor de ikke straks ved deres ankomst havde bragt deres ansøgning til slottet. Svaret herpå var, at de først ønskede at undersøge indholdet af Urses tønder. Sussmann havde haft gyldigt pas til ophold i København, men de to andre fik stillet spørgsmål om de ikke var klar over, at de opholdt sig illegalt i hovedstaden. Jeremias Fürst svarede, at han ikke mente, det var nødvendigt for ham som kongelig beskyttelsesjøde under Altonajødernes privilegium at have pas for et besøg i København. Nathan Elias svarede, at han ikke mente, det var nødvendigt med pas, når rejsens formål var at overbringe en ansøgning til Hans Majeestetæt Kongen.

Der var altså tale om småforseelser, og det resulterede da også i, at der ikke blev rejst tiltale mod jøderne. De har formentlig derfor blot fået en udvisningsordre. Hvad der blev af Urse og hans malm, fortæber sig i det uvisse. Men, som det ovenfor er nævnt, var der andre jøder fra Hamburg, som i løbet af de næste to årtier investerede og fik rettigheder i bjergværksdriften i Norge.

Hjemme i Hamburg-Altona var man ikke underrettet om, hvad der skete i København, men de impliceredes familier og de medlemmer af konsortiet, som ikke var med på ekspeditionen til København og som omgærdede hele projektet med yderste diskretion, var naturligvis spændte på at erfare noget om resultaterne. Det ved vi af nogle breve, som de sendte til Jacob Sussmann i København – men som han aldrig nåede at modtage. De blev nemlig beslægtet af myndighe-

derne og som bevismateriale vedlagt den ovenomtalte forhørsprotokol.

Brevene, som er skrevet på jiddisch er af stor betydning ikke alene som kilde til oplysning om projektet med den norske malm, men generelt om sociale, økonomiske og kulturelle forhold i Hamburg-Altona menigheden. Som nævnt førte jødernes handelsforetagender dem vidt omkring på lange rejser. Kontakten med hjemmet opretholdtes ved hjælp af post. Brevene indeholdt ikke alene oplysninger om brevskriverens ve og vel, men også om forløbet af igangværende og planlagte projekter. Endelig indeholder brevene også ofte informationer om, hvad der sker jøder ude omkring i verden. Én gang om ugen kom postvognen til Hamburg for at aflevere og modtage breve. Den dag posten kom var en betydningsfuld dag. Naboer, bekendte og forretningsforbindelser opsøgte hinanden for at spørge nyt.

Schönchens breve

To af de breve, som Jacob Sussmann ikke nåede at modtage inden han blev anholdt i København, var skrevet af hans kone, Schönchen bas Schlomo, eller som hun selv underskrev sig på jiddisch, Schendel bas rabbi Zalmann. De udtrykte stor spænding om forløbet af ekspeditionen til hovedstaden. Samtidig var de fulde af ængstelse og nervøsitet. Schönchen var klar over, at affæren indebar farer og risici, og søgte at advare Jacob om ikke at lade sig involvere for kraftigt med dr. Urse. Frem for alt er hun bange for, at Jacob skal lade sig overtale til at rejse videre (til Norge), hvor det ville være vanskeligt at opretholde regelmæssig brevkontakt. Hun er også meget bevidst om nødvendigheden af at holde formålet med Jacobs og de andre jøders rejse til København hemmeligt. Da det nu

Hamburg og Altona på et prospekt fra begyndelsen af det 18. århundrede.

var skik og brug, at venner og bekendte kom og spurgte, om der var kommet nyt med posten, og at man da fremviste de ankomne breve, måtte hun finde på en måde, hvorved hun kunne unddrage oplysninger om det igangværende projekt. Hun foreslog derfor Jacob at meddele sådanne oplysninger på en separat seddel indlagt i brevet. Hun behøvede da kun at vise de nyhedshungrende det egentlige brev.⁶

Trods alle forsøg på hemmeligholdelse er det tydeligt, at rygterne alligevel løb i Hamburg-Altona-menigheden. I et af Schönchens breve fortælles, at det er blevet bemærket, at Nathan Elias og Jeremias Fürst var på rejse sammen mod København. Det er blevet rapporteret, at Shimshon de Lima havde mødt dem i Flensburg. I denne forbindelse skal man mærke sig Schönchens sprogbrug. Hun skrev "din ven Shimshon de Lima". Familien de Lima var storleverandør af diamanter til Frederik 3. og hans hof. Schönchens bemærkning om, at Shimshon var Jacob Sussmanns *ven*, viser noget om forholdet mellem sefarder og askenaser på denne tid – de var ved at blive ligemænd. Ovenfor er det blevet vist, at Jeremias Fürst bragte for 30.000 rigsdaler diamanter med sig til København. Indtil da havde sefarderne domineret det danske marked på dette områ-

de. Det var et andet tegn på, at askenaserne ikke længere kunne regnes for en slags underklasse set i forhold til de fornemme portugisiske sefarder.

Schönchens breve viser endvidere, at hun var stærkt engageret i Jacobs forretninger, og at hun også selvstændigt drev handelsvirksomhed – hvis prove nu hun dog prompte lod gå videre til sin mand.

Fra Glückl Hamelns berømte memoirer ved man, at det vakte stor opstandelse hos jøderne i Hamburg-Altona, da meddelelser i august 1666 nåede frem om, at Sabbatai Zevi var ved at blive løsladt fra det fangenskab, sultanen holdt ham i, og ville begive sig på vej til Konstantinopel. Forhistorien var den, at han året før var blevet udråbt til "Melech Hamashiach" (Messias), jødernes salvede konge. Nu lød rygterne på, at når han kom til Konstantinopel ville han lede jødernes befrielse fra landflygtighed og føre dem tilbage til Det Hellige Land. Både et af Schönchens breve og et brev fra Neumark, som vil blive refereret nedenfor, giver meddelelsen videre til Sussmann. Det man må overraskes over, er den hurtighed, hvormed rygterne er nået frem til Hamburg-Altona. Tidligst i slutningen af juli er rygterne opstået i Tyrkiet, men allerede på den hebraiske dato 9 Aw, der dette år faldt d.

10. august, blev de bragt videre gennem de to breve til Jacob Sussmann i København.

Abraham Levi var den mand, der i 1665 havde etableret den første kontakt mellem Urse og jøderne i Hamburg-Altona, og han er tilsyneladende blevet inddraget i projektets gennemførelse. Det fremgår af et brev han skrev til Sussmann, da denne var i København. Ligesom Schönchen havde gjort i et af sine omtalte breve, anfører også Abraham Levi en kryptisk oplysning om en vigtig besked fra Jacob, som er modtaget gennem en vis "Jomfru Lisbeth". Tilsyneladende har den noget at gøre med projektets gennemførelse. Heri har Levi tydeligvis en andel. Han er den, der skal modtage Urses tønders, når de ankommer. Han skal hyre den arbejdskraft som vil være nødvendig, og i sit brev beder han om, at Jacob vil være omhyggelig med at mærke godset med sine kendetegn.⁷

Et fjerde af de breve, som blev sendt fra Hamburg-Altona til Jacob Sussmann, mens han opholdt sig i København, var fra Nathan ben Aharon Neumark. Det fortæller om, hvordan man planlagde nogle af detaljerne omkring projektet med den norske malm. Neumark beretter om, hvorledes han havde truffet aftale med to ikke-jødiske medhjælpere, som var sendt til København. De skulle hjælpe med at læsse Urses tønders om til det skib, der skulle føre godset til Hamburg (formentlig via Rostock eller Lübeck). Neumark giver nogle vittige karakteristikker af dem, men erklærer, at han er overbevist om, at de er ærlige og vil løse opgaven loyalt.⁸

Neumarks brev viser i øvrigt, at han og Sussmann ikke alene har været kompagnoner i sagen om den norske malm. De har været sammen om flere andre forretninger, som Sussmann skulle klare, mens han var i København. Der er

tale om både køb, salg og pengeomsætning, og af brevet fremgår, at et af handelsobjekterne var ædelstene.

Sussmann får "opholds- og arbejdstilladelse" i Nakskov

Som det her er blevet beskrevet, lykkedes det ikke at realisere projektet trods de ressourcer, der fra jødernes side var blevet investeret i det. Man er uden underretning om der virkelig var guld- og sølverts i Urses tønders. Der er imidlertid ingen tvivl om, at jøderne fra Hamburg-Altona troede på det og anså deres plan om at opnå ret til at udnytte malmen fra Langesund som realiserbar. Hele affæren viser noget om den foretagsomhed og dynamik, som på den tid prægede Hamburg-Altona-menigheden. Den dokumenterer samtidig det første forsøg fra de askenasiske jøder fra hertugdømmerne på at udvikle deres forretningsområde til at omfatte selve kongeriget Danmark-Norge.

For Jacob og Schönchen Sussmann blev dette første forsøg på at drive forretning i kongeriget ikke det sidste. I 1674 kom Jacob igen til København, denne gang for at indgive en ansøgning til kongen om at måtte nedsætte sig et passende sted og der få koncession på tobaksfabrikation (tobaksspinderi). Samtidig med indlevering af denne ansøgning indgav Sussmann også en skriftlig anmodning til Griffenfeld, der året før var blevet udnævnt til rigskansler, om at støtte ansøgningen. Begge de to skrivelser – som var udfærdiget på dansk – var dateret 2. september 1674. Kun tre uger senere forelå svaret, der blev en tilladelse for Sussmann og hans efterkommere til at bosætte sig i Nakskov og drive tobaksfabrikation.⁹

Koncessionen blev faktisk udnyttet. Sussmann bosatte sig i Nakskov, hvor

han døde i 1680. Hans lig blev ført til Altona og han blev sandsynligvis begravet i Ottensen på den begravelsesplads, han selv havde været med til at erhverve. Hans kone Schönchen forsvarede sin ret til at beholde koncessionen – som jo var givet til Jacob Sussmann og hans efterkommere – mod forsøg fra andre jøder om at overtage den.

Korrespondancen fra 1678

Det er velkendt, at årene 1670-80 var det tidsrum, hvor askenasiske jøder fra Hamburg-Altona for alvor begyndte at interessere sig for bosættelse i det egentlige Danmark. Det faldt sammen med strukturelle ændringer i dansk økonomi, som man har givet Griffenfeld æren for.

Udviklingen kan ses af de lejdebreve, pas og koncessioner, som på den tid udstedtes til jøder fra Hamburg-Altona. Nu er det imidlertid muligt at beskrive udviklingen gennem nogle af de involverede jøders egne udsagn. I Rigsarkivet i København findes 18 breve på jiddisch, alle skrevet i januar-februar 1678, som er korrespondance mellem jøder i Hamburg-Altona og jøder i København. Brevene indeholder et væld af oplysninger om de sociale, politiske, kulturelle og økonomiske forhold, som datidens jøder levede under.¹⁰

Korrespondancen giver forklaringen på, hvorledes jøder fra Hamburg-Altona begyndte med at drive forretningsvirksomhed i København, og i den forbindelse ofte måtte opholde sig i hovedstaden i lange perioder, for til sidst permanent at bosætte sig her.

Denne udvikling blev nogle få år efter meget præcist beskrevet af en af dem, der skrev brevene i 1678. I en ansøgning til Christian V fra Azriel Köthen (Israel David) i 1681 hed det (i oversættelse):

”Med min underdanigste tak må jeg anerkende den høje nåde, som har været mig til del i de forgangne syv år, hvor jeg har stået i Eders Kongelige Majestæts tjeneste som hofjuveler. Da såvel min som min kompagnons formue og kredit hovedsageligt befinder sig i udlandet, mens vor handel i Eders Majestæts tjeneste gør det nødvendigt næsten konstant – ofte hele året - at måtte opholde sig ved Ederes Majestæts hof fjernt fra vore huse og hjemsted medførende dobbelte udgifter til husførelse, beder jeg underdanigst Eders Majestæt om, at enten jeg eller min kompagnon med kone, børn og tjenestefolk får tilladelse til at slå sig ned her og i al stilhed at leve efter de jødiske ceremonier.”¹¹

Den kompagnon, som her omtales, var Samuel Fürst. Han tilhørte – ligesom Jeremias Fürst, hvis deltagelse i affæren omkring den norske malm i 1666, er blevet omtalt ovenfor – en prominent askenasisk familie fra Hamburg. Samuel havde boet i København i flere perioder siden 1673. Foruden at være kongelig hofjuveler havde han i 1676 opnået koncession på levering af tobak til den danske hær. Vore breve viser endvidere, at hans svigersøn Meir ben Moshe Goldschmidt (Stadthagen) på dette tidspunkt var blevet inddraget som medarbejder – måske endda som kompagnon – i svigerfaderens og Azriel Köhtens firma.¹² Ser man på samtlige de 18 breve, som korrespondancen omfatter, finder man, at 9 af dem har relation til kompagnonerne Azriel Köhten, Samuel Fürst og Meir ben Moshe Goldschmidt (Stadthagen).

Abraham Hildesheim (Cantor) var, ligesom de tre ovennævnte med til at etablere en jødisk menighed i København. Han er ikke selv blandt brevskrivere, men der er to breve til ham, skrevet i Hamburg af henholdsvis hans kone og hendes bror, mens han selv opholdt sig i København.¹³ Abraham Hildesheim

er fyldigt omtalt i Glückl Hamelns erindringer, så lad os begynde med at se, hvad hun har at fortælle om ham: *"Vor første tjener var Abraham Cantor fra Hildesheim. Han var hos os for at passe børnene. Senere har han i nogle år ikke boet hos os, men gjort nogle mindre forretninger for sig selv. Så blev han gift med en enke her fra byen, og da hun døde giftede han sig med en ung pige fra Amsterdam og boede i Hamburg. Vi har lånt ham penge og sendt ham til København..."*¹⁴

Af brevene til Abraham i 1678 fremgår, at han nu er i København på egen hånd, og at den unge pige fra Amsterdam, som han er blevet gift med er Lea bat Yehuda Liwa af familien Pikarta. Det fremgår videre, at det han handler med er juveler og tøj. Det er imidlertid tydeligt, at der endnu på dette tidspunkt er tale om småhandel. Han er ikke selv importør af de varer han handler med, de er nået til ham gennem flere mellemled.

Import, handel og fabrikation af tobak var som bekendt det, der gav de askenasiske jøder indpas i Danmark. I vor korrespondance møder vi familien Wessely fra Hamburg, der var nogle af de første som satte forretning med tobak i system. Yospa (Josef) Wessely arbejdede i Hamburg med at købe og forsende tobakken til København og hans bror Azriel Wessely var virksom med modtagelse, forarbejdning og salg af varen.¹⁵

Udover disse kendte personer, fremstår mange hidtil ukendte af korrespondancen. Man får et levende billede af deres levevilkår. Da det drejer sig om personlige og private breve, får man i mange tilfælde et indtryk af brevskriverens karakter og personlighed.

Krigstilstand

Når disse breve er bevarede, skyldes det utvivlsomt den krig, som i 1678 førtes

mellem Sverige og Danmark og disses respektive allierede. Krigen rasede på dette tidspunkt i Nordtyskland. Brevene er efter al sandsynlighed blevet opsnappet af det danske militære efterretningsvæsen, som kan have fundet dem særligt mistænkelige, fordi de var skrevet på jiddisch med hebraiske bogstaver. At brevene virkelig kunne indeholde oplysninger af en vis værdi om krigens gang og hærenes styrkeforhold vil fremgå nedenfor, men generelt kan det konstateres, at krigen er meget nærværende i flere af brevene.

I det 17. og 18. århundredes europæiske krige var der en særlig kategori af askenasiske jøder, som fulgte med hærene. I Tyskland kaldtes de "Heereslieferanten", på fransk hed de "providiteurs". De forsynede hærene og individuelle officerer og soldater med, hvad de måtte have brug for under felttoget: Klæder, uniformsdele, heste, våben og daglige fornødenheder. Det var en meget risikabel profession. De blev ofte taget til fange og brugt som gidsler til pengeafpresning. Rå og udisciplinerede krigskarler mishandlede dem og frarøvede dem gods og guld. Alt dette fremgår tydeligt af et af brevene i vor korrespondance. Brevet er skrevet af en uidentificeret jøde ved navn Yitzhak. Han fortæller, hvorledes han arbejdede i hærens hovedlejr et eller andet sted i Braunschwig-Lüburg-territoriet.

Det hele begyndte godt. Da hæren brød op, var kommandanten omhyggelig med at give de jøder, som tog ud for at handle, soldater med til deres beskyttelse. En lille styrke på seks soldater blev beordret til at drage med dem. Men kommandanten tog en del af deres varer som sikkerhed. Da den lille gruppe kom til et sted mellem Hildesheim og Peine blev både jøder og soldater taget til fange af "kongens mænd", der røvede 500 rigsdaler fra dem, al den indtjening, de havde

opnået. Det værste var, at deres beskyttelsesstyrke nu ikke var særligt interesseret i at blive sat fri. De ville hellere følges med "kongens mænd" efterhånden som disse avancerede, for at kunne deltage i de forventede plyndringer. De tilfangetagne jøder kunne ikke få at vide, hvad man havde til hensigt at gøre med dem. Samtidig kunne de imødesee, at de varer, som var givet som sikkerhed for brugen af beskyttelsesstyrken nu aldrig ville blive givet tilbage til dem. I et forsøg på at komme ud af al denne elendighed var det, at Yitzhak skrev dette brev. Det er adresseret til en vis Itzig, der formentlig har været hofjøde. Itzig opfordres til at gøre sin indflydelse gældende hos fyrsten, så at denne beordrer deres frigivelse og tilbagelevering af de fratagne varer.¹⁶

Flere af de andre breve indeholder oplysninger om jøder fra Hamburg, der er blevet taget til fange af svenskerne. I nogle af brevene trøstes de pårørende med, at de snart vil blive givet fri. Der har formentlig været tale om, at disse fanger kunne købes fri, men man kan nemt forestille sig med hvilke følelser pårørende, som måske længe har været i det uvisse med slægtninges skæbne i krigssituationen, har modtaget beskeden om, at en af deres kære var i live.

Da adskillige jøder fra Hamburg således drev handel midt i krigszonerne og berettede om deres iagttagelser til andre, er det ikke mærkværdigt, at de mange gange har været bedre underrettet end datidens aviser. Det fremgår således klart, at Meir ben Moses Goldschmidt (Stadthagen) må have haft usædvanligt gode informationskilder. I et brev fra begyndelsen af februar 1674 kan han detaljeret beskrive krigshandlingerne på øen Rügen. Den er blevet besat af en hær under ledelse af general Otto von Königsmarck, som imidlertid nu – ifølge Goldschmidt – er i en rigtig uheldig situ-

ation. Fyrsten af Brandenburg har nemlig sat sig på indsejlingen ved Stralsund og 2000 mand kavaleri befinder sig på halvøen Jasmund. Med lidt held og god vind, mener han, at det vil gå godt for den danske konges allieredes kamp mod svenskerne. Han udtrykker det fromme ønske "at Gud fortsat må give vor konge held med alle hans gerninger – amen".¹⁷

Handel og pengeomsætning

De jøder, som i 1674 drev forretningsmæssig virksomhed i København, udfyldte et handelsmæssigt vakuum. På dette tidspunkt fandtes ikke indenlandske købmænd, der importerede de oversøiske varer, der på dette tidspunkt var behov for. Det er imidlertid tydeligt, at de askenasiske handelsmænd var mellemhandlere. Askenaserne fra Hamburg-Altona har erhvervet de oversøiske varer som tobak og juveler fra sefardiske (portugisiske) importører i Amsterdam eller Hamburg, som beherskede et net af handelsforbindelser fra Goa i Indien til Pernambuco i Sydamerika. Af et brev, fra Meir ben Yehiel i Hamburg til Abraham Hildesheim i København, får man et indtryk af hvor mange led en vare kunne gå igennem før den nåede frem til endeligt salg. En forsendelse juveler til Abraham var oprindeligt kommet fra en askenasisk handlende ved navn Mann i Amsterdam, som havde solgt dem til den kendte menighedsleder i Hamburg-Altona Hayim Cleve (alias Heirman Magnus) som solgte dem videre til Abrahams svoger, den ovennævnte Meir ben Yehiel Liwa, som sendte dem til København.¹⁸

Foruden de oversøiske varer har de jødiske handlende solgt en blanding af mange forskellige varer. Således fortæller Azriel Wessely i et brev fra København, at han har modtaget en forsendelse omfattende: Bukser, frakker, lagner,

spejle og kort. Af andre breve fremgår det, at tøj har været en fremtrædende handelsvare.¹⁹

Varerne er ankommet med skib (formentlig fra Rostock eller Lübeck) eller med postvognen fra Hamburg. Hvor der har været tale om mere værdifulde varer, har de været leveret med andre jødiske handelsmænd på rejse eller sjældnere med kurer.

Selvom der på dette tidspunkt eksisterede banker i Hamburg, ser det ud til, at transaktioner med penge hos de askenasiske jøder foregik ved kontant afregning og i vidt omfang gennem udstedelse af vekslers. En bemærkelsesværdig detalje er den praksis som benyttedes ved udstedelse af kvitteringer ved indbyrdes handel mellem jøder. Her krævedes det at to vidner attesterede kvitteringen. Forklaringen herpå må søges i den omstændighed, at retssager om uenighed i økonomiske anliggender mellem jøderne indbyrdes skulle afgøres af den rabbiniske domstol i henhold til den autonomi, som gjaldt for den jødiske menighed. I bevisførelsen krævedes der ifølge gammel jødisk ret to vidners samstemmende udsagn.

Jøderne i Hamburg-Altona har kendt og flittigt benyttet de regelmæssigt afholdte messer (markeder) i Kiel og ved Snaphanehøj nær Viborg – den sidstnævnte kaldtes i folkemunde, også blandt jøderne, Snapstinget. Disse messer var også i høj grad steder, hvor finansielle transaktioner fandt sted. Her afvikledes terminsforretninger, optoges lån og udstedtes vekslers. Af et brev fra Azriel Köthen til den sefardiske jøde Jacob Fidanque kan man se, at der nogle gange kunne være tale om store forretninger.²⁰ Azriel skriver, at han har fået en henvendelse fra en ikke-jøde, der har bedt ham om at være formidler ved et eventuelt salg af et gods i Jylland, ejet af Jacob Fidanque. Azriel tilbyder at

tage til Snapstinget for der at optræde som Fidanques befuldmægtigede ved et eventuelt salg af godset. Baggrunden for denne situation var, at kongen og andre danskere ved midten af det 17. århundrede havde bragt sig i så stor gæld til nogle sefardiske jøder, at de for at afvikle gælden måtte afhænde godser til dem.

Økonomien hos de askenasiske jøder i Hamburg var i et vist omfang afhængig af den generelle økonomiske situation i området. Krig og krisetid havde på dette tidspunkt bragt mange af Hamburgs ikke-jødiske købmænd og finansfolk i vanskeligheder. Vore breve fortæller om adskillige fallitter, og beskriver dem som truende også for jøderne, fordi fallenterne i mange tilfælde skyldte jøderne penge, som nu måtte betragtes som uinddrivelige.²¹

Menighedsliv – og familieliv

Hamburg-Altona-menighedens selvstyre blev reguleret gennem statutter (Takanot), der detaljeret fastsatte medlemmernes rettigheder og pligter. Der var bestemmelser om optagelse i menigheden, valg til ledelsen, om opkrævning af skatter og afgifter, civilretlige love og endda bestemmelser om medlemmernes påklædning og begrænsninger i luksusforbruget.²²

I et brev klager Meir ben Yehuda Liwa over, at menigheden forfølger ham. Han var kommet til Altona, for her boede hans søster og svoger, Lea og Abraham Hildesheim, der var medlemmer af menigheden, og her havde han i nogen tid drevet handel. Menighedsledelsen havde henvendt sig til ham og givet ham en frist til at gøre sig færdig og rejse videre.²³ Set fra menighedens side var dette krav nødvendigt og berettiget. Menigheden påtog sig forskellige forpligtelser

overfor tilrejsende og passanter. Den, som ønskede at bosætte sig permanent, måtte søge optagelse og gennem en sådan bidrage med skatter etc. til menighedens opretholdelse.

I et andet brev får man yderligere henvisninger til menighedens statutter, og tillige et charmerende indblik i nogle familiers liv. Ansel og Reisschen opholder sig i København og har anbragt deres mindreårige søn Hirtz hos en vis Azriel i Hamburg. Hirtz er "in Kesht" hos Azriel, det vil sige, at han modtager kost, logi og opdragelse. Azriel beskriver, hvorledes han omhyggeligt sørger for at tage Hirtz med i synagogen hver dag og for at han siger sit "shema" (bøn før man lægger sig til at sove) hver aften. Drengen kan nu sige bønnerne og lærer "chumasch" (de fem Mosebøger). Ansel sørger også for at Hirtz skriver et brev hver eneste dag.²⁴

Når Azriel afgiver denne rapport til forældrene, er det også for at bede om betaling. Han har haft Hirtz i ca. 4 måneder og har brug for penge. Hans datter er blevet forlovet med en søn af et andet menighedsmedlem i Hamburg, og i den forbindelse har han været nødt til – i henhold til menighedens statutter – at erlægge en garantium.

Azriels ovenomtalte brev fortæller også, hvorledes betalingen for Hirtz's ophold skulle erlægges. Det skulle ske ved privat clearing. Ansel skulle erlægge betalingen til en anden Hamburg-jøde i København. Denne skulle derpå give sin familie i Hamburg besked om at betale beløbet til Azriel. Alt dette forudsatte naturligvis, at familierne levede snævert sammen og var i hyppig kontakt med hinanden. At dette var tilfældet, er der mange beviser på, blandt andet den ofte omtalte praksis med at man lod naboer og venner læse de breve, som man modtog fra udlandet. Sådan får Beile Harberger fx underretning om sin søn

Pinhas' helbredstilstand, efter at han har ligget alvorligt syg i København.²⁵

Nogle breve fra hovedstaden beretter om Hamburg-Altona-jøder, som er blevet krigsfanger hos svenskerne. Andre breve fra Hamburg fortæller om nogle vilde rygter om en stor brand i København, der skulle have ødelagt store dele af byen, og som naturligvis har forurolet familierne i Hamburg stærkt.²⁶

Kvindernes stilling i familien afspejles tydeligt gennem korrespondancen. Med mændene på langvarige forretningsrejser borte fra hjemmet var det nødvendigt, at ægtefællen passede forretningerne på "hjemmefronten". Flere af de kvinder, som vi møder gennem brevene, har tilsyneladende været så forretningskyndige, at de har kunnet give råd og tage initiativer i forretningsmæssige anliggender.²⁷ Det stemmer godt overens med, hvad man i forvejen ved bl.a. fra Glückl Hamelns erindringer.

Legalitet og realitet

Myndighedernes politik i spørgsmålet om askenasiske jøders ret til at rejse til og gøre forretninger i det egentlige Danmark og at bosætte sig i hovedstaden ændrede sig langsomt i perioden 1667-84. Men det kan konstateres, at askenaserne forretningsrejser og bosættelser i realiteten hele tiden løb forud for udviklingen. Først i 1667 – det vil sige året efter Jacob Sussmann og hans kompagnoner var i København – blev det officielt tilladt danske beskyttelsesjøder fra Hamburg-Altona at rejse overalt i kongeriget. Alle andre askenasiske jøder måtte skaffe sig et lejdebrev, hvis de ønskede at besøge landet. Blev de pågrebet uden lejdebrev var straffen en bøde på 1000 rigsdaler og udvisning.

Selvom der ikke var tilladelse til bosættelse i hovedstaden, finder man ikke

Mand med usyret brød i hænderne. Illustration fra Københavner Haggadah skrevet og illustreret af Filip Isaac Levy (alias Uri Feibush), Altona, 1739. Haggadah er en samling tekster, der læses på den første aften af pesach-festen.

desto mindre på en mandtalsliste for København i 1682, at der da boede 11 jøder i byen.²⁸ Gennemgår man navnene på de jøder, som vi gennem vore breve kan konstatere opholdt sig i København i 1684, finder man, at det store flertal af dem ikke findes på fortegnelserne over registrerede pas og ledebreve. Det ser altså ud som om myndighederne ikke har haft mulighed for at håndhæve bestemmelserne, eller at de har lukke øjnene halvt i for, hvad der foregik. Det sidste forekommer sandsynligt. Man kan nemlig konstatere en slags magtkamp mellem to lejre i den danske administration. På den ene side var der Kommercekollegiet, som mente, at det ville gavne landets økonomi og erhvervsliv, at give jøder og andre fremmede religionsudøvere ret til at drive erhverv, bosætte sig og leve i henhold til deres religion i Danmark. På den anden side var der de kirkelige kræfter, som ønskede at fastholde restriktionerne, idet de var nervøse for konsekvenserne af en legalisering af andre religioner end den autoriserede lutheranske kristendom. I den usikkerhed, som skabtes af denne modsætning,

fik de askenasiske jøder mulighed for at skabe sig et fodfæste i Danmark.

Som antydnet ovenfor befandt der sig i 1678 et større antal jøder i København uden lejdebrev. Tæller man de jøder, som er nævnt i brevene, var der tale om 15 mænd. At man blandt jøderne i Hamburg-Altona fandt, at der uofficielt allerede dengang var tale om en menighed, kan man se af et af brevene, hvori der bringes hilsner til "kol hakahal be-Kopenhagen", det vil sige til "hele menigheden i København".²⁹ Det hebraiske ord "kahal" bruges om en menighed, og mindstekravet for en menighed var, at mindst 10 mand kunne samles til gudstjeneste. Vi må anse det for givet, at de jøder fra Hamburg-Altona, der i 1678 opholdt sig i København, har gjort som de plejede, når de var hjemme, og har mødtes til gudstjenester morgen og aften. De har gjort det i al diskretion og hemmelighed, for de kristne myndigheder anså dengang dette for forargeligt og provokerende.

Korrespondancens behandling i København

Det er ovenfor omtalt, at de 18 breve formentlig er blevet opsnappet af den kontraspionage, der blev drevet under krigstilstanden. Det er muligt at efterspore, hvad der skete med de beslaglagte breve. De findes nemlig i Gabriel Milans private arkiv i Rigsarkivet, København.

Gabriel Milan tilhørte den vidtforenede portugisiske, sefardiske slægt Dionis (Mussaphia) – Milan (Abensur) – Henriques.³⁰ Talrige af slægtens medlemmer havde forbindelser med det danske kongehus fra Christian 4. over Frederik 3. til Christian 5. Gabriel Milans forbindelse med Danmark går tilbage til 1667. På det tidspunkt levede han i Amsterdam, og Frederik 3. benyttede ham som bankier, da kongens søn, Prins Jørgen, var på en større udenlandsrejse. Kongen pådrog sig herved en gæld til Milan, som det var vanskeligt at få afviklet. Milan blev 1668 udnævnt til dansk faktor i Amsterdam. Her skulle han ikke alene tage sig af handelsanliggender, men også skaffe efterretninger om politiske forhold i Spanien, Portugal og Nederlandene. I 1670 udnævntes han til generalfaktor – godt hjulpet af Griffenfeldt, der tilsyneladende havde stor tillid til ham. Fra 1678 var han bosat i København med en husstand på ikke mindre end 13 medlemmer.³¹ Det har været på dette tidspunkt, man overlod

ham korrespondancen, for at han kunne oversætte brevene. Som mange af de førende sefarder på denne tid beherskede han adskillige sprog, og var derved i stand til at opklare brevenes indhold.

Det jødiske samfund i Danmark

Det hændelsesforløb og det tidsbillede man får indsigt i gennem læsning af brevene, har et videre perspektiv.

Jøderne fra Hamburg og Altona havde gennem deres virksomhed i København i 1670'erne forstået, at der her var gode muligheder for at skabe materielt grundlag for fast bosættelse. Det var imidlertid ikke nok for dem. Permanent ophold krævede, at der forelå garanti for, at deres religiøse og kulturelle liv kunne videreføres. Det blev netop to af de jøder, vi har mødt i korrespondancen fra 1678, der opnåede den ønskede garanti, og derfor er blevet opfattet som grundlæggerne af det jødiske samfund i Danmark. Den 16. december 1684 opnåede Israel David og hans kompagnon Meir Goldschmidt gennem skrivelse fra Chr. V tilladelse til at afholde jødisk gudstjeneste i den sidstnævntes hus. Dette er siden blevet opfattet som grundlæggelsen af det jødiske samfund i Danmark.³²

Gennem de følgende 200 år vedblev Hamburg-Altona med at være det reservoir, som fornyede og forøgede det jødiske samfund i Danmark ved tilvandring af jøder.

Noter

- 1 Arthur Arnheim: Samuel Jachja/Albert dionis liv og Chr. IV's privilegier til jøderne. RAM-BAM nr. 7, 1998 samt Th. Hauch-Fausbøll: Jødernes Færden og Ophold i Den Danske Stat i det 17. Aarh. I Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur vol. II, s. 106-117.
- 2 Günter Marwedel: Die aschkenasische Juden in Hamburger Raum i "Die Juden in Hamburg 1590-1990", Hamburg 1991.
- 3 Det originale manuskript findes i Bodleian Library, Oxford. A. Feilchenfeld i tysk oversættelse: Denkværdigheder af Glückel von Hameln, Berlin 1923. Robert. S. Rosen: The Memoirs of Glückel Hameln, New York 1977.
- 4 5 breve på jiddish: Riksarkivet Oslo: Danske kancelli, skab 9, pk. 149. 18 breve på jiddish: Rigsarkivet København, privatarkiv 5967 Gabriel Milan, pakke 2. I det følgende er de fem breve angivet med bogstaverne a-e, og de 18 breve er angivet med tallene I-XVIII. Glückel Hamel var født i Altona 1645 som datter af en dansk "beskyttelsesjøde". Omkring år 1700 skrev hun nogle erindringer om sit begivenhedsrige liv. De er hovedkilde til belystning af kultur og livsforhold i det 17. århundrede hos jøder i hertugdømmerne og i det tyske sprogområde. De er oversat til flere sprog, her kan henvises til: The Memoirs of Glückel of Hameln. Schocken Books, New York 1977.
- 5 Beretningen om Urses to forhandlinger med jøderne i Hamburg 1665 og 1666, og hvad der videre skete i sagen, fremgår af den forhørsprotokol som Peder Schumacher førte, da Urse og de tre jøder fra Hamburg-Altona var arresteret i København i august 1666. Protokollen findes sammen med de 5 jiddische breve i Riksarkivet i Oslo.
- 6 Brev a og b.
- 7 Brev c
- 8 Brev e
- 9 Th. Hauch-Fausbøll: Jødernes Færden og Ophold i Den Danske Stat i det 17. Aarh. I Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur vol. II s. 201-202.
- 10 Se note 4 ovenfor.
- 11 "Mit untänigsten Danke, muss ich die hohe Gnade anerkennen welche mir in den vergangen 7 Jahren in welcher Zeit ich als Hofjuvelier in den Diensten Euer Mayt. stand, zu Teil gervorden ist. Da sowohl mein als auch meines Interesenten Vermögen und Kredit sich hauptsächlich im Ausland befindet, unser Handel im Diensten Euer Mayt. dagegen mich und meiner Associé nötig, fast immer, oft sogar das ganze jahr hindurch, uns an Euer Mayt.'s Hof aufhalten zu müssen, fern von unseren Hause und unserer Heimat, was doppelte Ausgaben für den Haushalt verursacht, bitte ich untertänigst Euer Mayt. möge gestatten dass entweder ich oder mein Interessent mit Frau, Kinder und Bediente sich hier niederlassen und da nach den jüdischen Zeremonien in aller Stille leben möge ...". Josef Fischer: Professor D. Simonsens Vorfahren. Festskrift Simonsen (København 1923) s. 333-334.
- 12 Brev VI, VII og VIIIa.
- 13 Brev II og XIII.
- 14 A. Feilchenfeld: Denkværdigheder der Glückel v. Hameln (Berlin 1923) s. 52-53.
- 15 Brev XV og XVII
- 16 Brev I
- 17 Brev XVIIIa
- 18 Brev II
- 19 Brev XVII
- 20 Brev XVIII
- 21 Brev VII og XIV
- 22 Heinz Mosche Graupe: Die Statuten der drei Gemeinden Altona, Hamburg und Wandsbeck. Hamburg 1973.
- 23 Brev II
- 24 Brev IX
- 25 Brev XVI
- 26 Brev XII og XIII
- 27 Brev XVIII
- 28 Josef Fischer: Jøderne i København i det 17. Aarhundrede. I Jødisk Almanak 5667 (1906/07).
- 29 Brev II
- 30 Joseph Ben Brith: die Odysee der Henrique Familie. Frankfurt am Main 2001.
- 31 Joseph Ben Brith: die Odysee der Henrique Familie. Frankfurt am Main 2001.
- 32 Inden for Murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984. s.5-7. Selskabet for dansk-jødisk historie. København 1984.